

EEN ARTIKEL OVER OF ZO EN ZO

Ton van der Wouden, Meertens Instituut¹

*Zo klein als ze zijn,
zo weerbarstig zijn ze als men probeert hun betekenis te expliciteren*
Ad Foolen, *De betekenis van partikels*, Nijmegen 1993: 8

Samenvatting: Veel Nederlandse uitingen eindigen met en zo, of zo, en alles, of iets dergelijks. Het fenomeen is niet onopgemerkt gebleven, maar het wordt vooral in negatieve zin besproken; een interessante analyse ben ik nog niet tegengekomen. In deze bijdrage wil ik laten zien dat de theorie over General Extenders van Overstreet (1999) een bruikbaar kader biedt, maar dat er ook aanknopingspunten zijn in de partikelliteratuur.

1. Inleiding

Het Nederlands is een partikeltaal. Teksten en conversaties worden gekruid met kleine woordjes als *eens* en *ook* en *hè* waarvan de betekenis dikwijls moeilijk te doorgronden is. Ontbreken die partikels, dan is het resultaat houderig en stug, of erger nog, dan stokt de communicatie. De woordenboeken en grammatica's zijn op dit gebied hopeloos onvolledig: traditioneel houden die zich vooral bezig met de schrijftaal (Van der Horst 2008) en hebben ze weinig aandacht voor typische spreektaalverschijnselen zoals partikels, en kunnen ze ook niet goed uit de voeten met het soort betekenissen dat partikels doorgaans uitdrukken. Bovendien: het klassieke Grieks had dan wel flink wat partikels (Denniston 1975), maar het Latijn had ze nauwelijks en gebruikte ze relatief weinig (cf. Berlage 1935). Die laatste taal was toch primair het model voor de standaardtaalbouwers van de Renaissance, zodat Germaanse partikels als betekenisloze vulling of iets dergelijks werden opgevat. En ook in de modernere taalkunde (vanaf de jaren '50 van de vorige eeuw) is er lange tijd niet veel onderzoek naar partikels gedaan: die was en is ook schatplichtig aan de Latijnse grammatica-traditie (de Haan 1988), en bovendien heel erg gedomineerd door het Engels, een taal met notoir weinig partikels.

In de jaren '70 van de vorige eeuw komt in Duitsland het onderzoek naar Germaanse partikels op gang, onder invloed enerzijds van de Russische traditie via Krivonosov (1963),

¹ www.taalportaal.org, ton.van.der.wouden@meertens.knaw.nl. Een deel van de hier gerapporteerde bevindingen is al gepresenteerd op de TIN-dag van 2011, maar tot nu toe nooit opgeschreven. Dank aan het publiek aldaar voor kritiek en suggesties, aan Marc van Oostendorp en Tineke Tegelaers voor voorbeelden en verwijzingen, en aan Ad Foolen en Jack Hoeksema voor hun commentaar op deze versie.

en anderzijds van benaderingen als pragmatiek en conversatie-analyse; grote instigator is Harald Weydt. In de jaren '80 slaat die aanpak over naar Nederland. In 1983 wordt in Antwerpen de eerste Nederlandse studiedag over partikels gehouden, en in 1986 en in 1989 organiseert Werner Abraham in Groningen twee meerdaagse conferenties waaraan zowel Nederlandse en Belgische als Duitse onderzoekers deelnemen (Foolen 1993, hoofdstuk 1).

Eveneens in Groningen, maar werkend in een geheel andere traditie, heeft ook Frans Zwarts aanzienlijke bijdragen aan onze kennis van de Nederlandse partikels geleverd. Voor zover ik het kan overzien begon hij met de focuspartikels, woordjes zoals *zelfs* en *ook* en *alleen* die doorgaans bij een zinsdeel horen en dat op de voorgrond stellen. Meer speciaal richtte hij zich op de (niet-compositionele) partikelcombinatie *ook maar*, die samen met onbepaalde voornaamwoorden bijzondere distributionele eigenschappen bezit, waar Paardekooper (1979) al heel voorzichtig aandacht voor gevraagd had. In zijn baanbrekende *Negatief polaire uitdrukkingen 1* (Zwarts 1981) ontwikkelde Zwarts, in het voetspoor van Montague (1973) en Ladusaw (1980), een hele² precieze semantiek van nominale expressies. Met behulp van de theorie van de gegeneraliseerde kwantoren bleek het mogelijk de distributie van het negatief-polaire focuspartikel *ook maar* met een ongekende nauwkeurigheid in kaart te brengen. Zijn formeel-semantische aanpak heeft geleid tot een compleet onderzoeksparadigma dat Horn (2001:xxvi-xxvii) heeft aangeduid als "The Groningen school of polarity".³

Evenmin van belang ontbloot, is het artikel dat Zwarts samen met Jack Hoeksema in 1991 schreef onder de bescheiden titel *Some aspects of focus adverbs*. Daarin werd onder meer beargumenteerd dat het goed zou zijn om de focus van het onderzoek naar focuspartikels te verbreden en niet alleen de "usual suspects" *only* en *even* te bestuderen.

In de tweede helft van de jaren '90 van de vorige eeuw was Zwarts (onder veel meer) formeel leider van het VNC-project *Partikelgebruik in Nederland en Vlaanderen*. In het kader daarvan heeft hij eindeloos romans gelezen en op andere manieren data verzameld om achter de eigenschappen van het modale partikel *eens* te komen. Aldus kwam hij onder meer tot het verrassende inzicht dat dat partikel aspectuele kenmerken bezit (zie bijvoorbeeld Zwarts et al. 2002).

² Vergelijk Zwarts zijn uitspraak *Het zijn hele rare woordjes en het zijn er heel veel* uit Koenen (1990: 73, eerder verschenen in *NRC Handelsblad*), een uitspraak die hem op een schrobbering kwam te staan van de journalist Jaap van Meekren die het een schande vond dat een hoogleraar Nederlandse taalkunde het bijwoord *heel* durfde te verbuigen.

³ Vergelijk onder meer Kas (1993), Van der Wouden (1994), Van der Wal (1995), en Giannakidou (1997).

Met de derde grote groep van partikels die we gewend zijn voor het Nederlands te onderscheiden, de discourse-partikels of tekstpartikels, heeft Zwarts zich bij mijn weten nog nooit intensief bezig gehouden. Dit soort partikels staat vaak buiten de eigenlijke zin, is weglaatbaar zonder dat het geheel ongrammaticaal wordt, en organiseert de communicatie: het zijn middelen waarmee de spreker aangeeft hoe hij zijn uiting begrepen wil hebben. Zo markeert *kortom* een samenvatting, en kondigt initieel *hè* een emotioneel geladen uitspraak aan. Robert Kirsner heeft laten zien dat het verschil tussen finaal *hè* en *hoor* is dat het eerste om instemming vraagt, terwijl het tweede aanduidt dat er geen tegenspraak geaccepteerd wordt (bijv. Kirsner & Deen 1990). En in verschillende recente scripties (bijv. Valstar 2010) is aannemelijk gemaakt dat je met uitdrukkingen als *zeg maar* en *weet je* een band kunt proberen te smeden of te bevestigen met je gesprekspartner door een beroep te doen op de “Common Ground”, het door spreker en hoorder gedeelde complex van kennis, ervaring en waarden.⁴

- (1) a. kortom deze woning gebruikt bijna geen energie meer.
- b. hè wat grappig.
- c. hè wat is dat nou jammer.
- d. zo gaat dat bij de gemeente hè.
- e. zondagavond zijn wij weer weg hoor.
- f. ze was nu zeg maar naar de andere kant doorgeslagen.
- g. ik heb zo’n Jody Bernalbroek gekocht weet je.

Omdat hij nu dan eindelijk misschien wel weer eens⁵ tijd heeft om iets aan taalkunde te gaan doen, wil ik Frans hier een aantal – relatief nieuwe – feiten voorleggen over een aantal uitdrukkingen waarvan ik denk dat ze kunnen worden opgevat als discourse-partikels. Ik hoop dat hij daar zijn licht ook eens over wil laten schijnen.

Nog even een terminologisch puntje: ik hanteer de term “partikel” ruimhartig: de versteende uitdrukking *met name* is voor mij net zo goed een (focus-)partikel als het bijna synonieme *vooral*, en dat het onvolprezen *WNT* redenen ziet om het woord *wel eens* te onderscheiden van de woordcombinatie *wel eens* is voor mij geen argument om de variant *mét* spatie buiten beschouwing te laten. Ook dat de woordenboeken woordjes als *hoor* en *hè* benoemen als “tussenwerpsel”, mag geen beletsel zijn om ze (ook) als partikel te beschouwen, en datzelfde geldt voor *me* in de ethische-datiefconstructie dat oorspronkelijk natuurlijk een persoonlijk voornaamwoord is (cf. Wegener 1989):

⁴ Vrijwel alle voorbeelden zijn afkomstig uit het Corpus Gesproken Nederlands.

⁵ Zeven partikels op een rij?

- (2) a. nou het is me toch wel een toestand hoor
b. daar werd ik me toch chagrijnig van
c. Nou en toen heb ik ze me toch even aan t lachen gemaakt zeg⁶

2. *Of zo en zo*

Veel Nederlandse uitingen die op zich grammaticaal zijn worden gevolgd door een soort appendix, doorgaans ingeleid met *en* of *of*. In (3) staan wat voorbeelden uit het Corpus Gesproken Nederlands:

- (3) a. uh ook tussendoor was 't vaak nog zonnig ook **en zo**.
b. los van dat we hè dat we mekaar zien **en zo**.
c. maar misschien ga ik daar dan wel effe wat opleggen **of zo**.
d. dus ik heb m'n CV doorgemaid **en alles**.
e. en dan krijg je toch ontzettend veel blokjes **en uh dat soort flauwekul**.
f. en gaan ze ook toneelstukjes maken **enzovoort?**
g. uh als 't gevaarlijk wordt voor andere kinderen **et cetera**.

Het fenomeen is niet onopgemerkt gebleven, maar het is vooral in negatieve zin besproken. Jan Stroop maakt zich in een column over “woorden [die] geen betekenis en functie in de zin hebben en dus weggelaten kunnen [even verderop in de boutade versterkt tot *moeten*] worden” boos over *of zo*:

- (4) Nog zo'n luchtvervuiler is **of zo**: ‘Gisteren had ik mijn laatste werkdag of zo’. Aanvankelijk betekende het: ‘of zoiets, ongeveer’: ‘Ik hield het geloof ik 20 minuten vol of zo.’ Het betekenisloze **of zo** komt uitsluitend aan het einde van een zin voor.

Paulien Cornelisse is wat minder negatief over de vergelijkbare uitdrukking *en alles*, maar ook haar analyse gaat niet erg diep:

- (5) Het leuke aan ‘en alles’ is dat je het werkelijk overal achteraan kan plakken. ‘En toen ging ik naar Oostenrijk en alles, en daar heb ik haar kinderen leren kennen en

⁶ <http://annemiekmaas.waarbenijj.nu/reisverslag/1662857/laatste-loodjes>, 6 maart 2014.

alles.’ ‘Ik hou van sportvissen en alles.’ Kinderen zijn er ook dol op: ‘Troy was jarig en die deelde uit en alles.’

‘En alles’ betekent niet echt iets, het is het taalkundige equivalent van een langzaam uitdovende kaars. De spreker zou nog veel meer kunnen toevoegen, maar besluit dat niet te doen. Vaak gaat de blik op oneindig als ‘en alles’ ingezet wordt; ‘alles’ is zo veel dat het verstand er bij stilstaat. (Cornelisse 2009:95)

3. General Extenders

In het Engels komt dit soort uitdrukkingen ook volop voor: Overstreet & Yule (1997) geven voorbeelden als *or something like that, and stuff* en *or whatever*.⁷ Ze stellen voor deze uitdrukkingen aan te duiden met de term “general extenders”. Overstreet (1999) is in zijn geheel gewijd aan deze General Extenders (in het vervolg GEs). Haar definitie (pag. 3) citeer ik in (6):

(6) The forms [...] constitute a class of expressions that typically occur in clause-final position and have the basic form of conjunction plus noun phrase. I call these expressions ‘general extenders’: ‘general’ because they are nonspecific and ‘extenders’ because they extend otherwise grammatically complete utterances. (Overstreet 1999: 3)

Overstreet onderscheidt adjunctieve en disjunctieve GEs: de eerste gaan met *en*, de tweede met *of*:⁸

(7) Adjunctief: *and stuff (like that), and all (that), and everything (like that), and blah blah blah, and the like, and such*

⁷ Volgens een Nijmeegse doctoraalscriptie aangehaald in Overstreet staan er meer dan 600 general extenders in Salingers *Catcher in the Rye*, dat is meer dan drie per pagina, bijvoorbeeld de openingszin *If you really want to hear about it, the first thing you'll probably want to know is where I was born, an what my lousy childhood was like, and how my parents were occupied and all before they had me, and all that David Copperfield kind of crap, but I don't feel like going into it, if you want to know the truth* en vlak daarna *They're nice and all--I'm not saying that--but they're also touchy as hell*.

⁸ Volgens Aijmer (2013) benadrukken adjunctieve GEs in het Engels de sociale gelijkheid en het groepslidmaatschap van de gesprekspartners, terwijl disjunctieve GEs onder meer vaagheid markeren. Overstreet (2014) meent daarentegen (p.123): “Adjunctive general extenders become indicators of a positive politeness strategy, appealing to common ground, shared experience and hence social solidarity as the basis for interpreting what is being said. Disjunctive general extenders become indicators of negative politeness, appealing to other possibilities, in order to avoid the impression of an imposition on the addressee in what is being said.” Nader onderzoek zou moeten uitwijzen welke analyse het best bij de Nederlandse GEs past.

Disjunctief: or something (like that) or anything (like that), or what, or whatever, or what have you, or anyone (like that)

Volgens Overstreet (1999: 144) komen GEs in alle tekstgenres voor, maar vaker in informele gesprekken tussen bekenden (“informal, spoken interaction among familiars”).⁹

In deze bijdrage ga ik ervan uit dat Nederlandse uitdrukkingen zoals *of zo* en *en alles* GEs zijn.¹⁰ Eerst ga ik in op semantische aspecten, daarna op syntactische. Gaandeweg zullen er ook enige belangrijke verschillen tussen het Nederlands en het Engels aan de orde komen, en zal blijken dat GEs veel eigenschappen delen met bekendere discourse-partikels als *hoor* en *zeg maar*.

4. Over de semantiek en pragmatiek van General Extenders

Overstreet noemt in haar boek tal van bronnen die GEs opvatten als een vorm van vage taal. Zo blijken Australische rechters uit de middenklasse het gebruik ervan te beschouwen als typisch voor het taalgebruik van de werkende klasse. Volgens anderen zouden deze dingen pure “vullers” zijn, die de spreker en de hoorder extra verwerkingstijd geven (Overstreet 1999:22). De negatieve waardering lijkt te volgen uit de klassieke gedachte dat vaagheid in taalgebruik gelijkstaat aan vaagheid in denken, dus dat het gebruik van dit soort taal een teken van domheid of denkluiheid is (Overstreet 1999:22). Overstreet betoogt dat GEs wel degelijk een functie hebben, en dat ben ik met haar eens.

Als ik het goed begrijp, betoogt Overstreet dat GEs op twee verschillende niveaus functioneren, niveaus die ik voor het gemak maar van de labels “semantisch” en “interpersoonlijk” zal voorzien.

Op het semantische niveau worden GEs gebruikt om categorieën te construeren of te impliceren:

- (8) a. ik ga even melk halen **en zo**.
- b. blijf-van-mijn-lijfhuis gezeten **en dat soort toestanden allemaal**.
- c. oh je moet ook uh letteropmaak doen **en zo en alles?**
- d. wil je een glaasje wijn **of zo?**
- e. had je d'r ook een T-shirtje onder **of iets dergelijks?**

⁹ Tellingen in het Corpus Eindhoven laten een vergelijkbaar beeld zien: Nederlandse uitdrukkingen als *of zo* en *enzovoort* komen vaker in het subcorpus spreektaal voor dan in andere subgenres. Anderzijds bestaan er overigens ook uitdrukkingen als *et cetera* die zowel in het Engels als in het Nederlands wel vaker in formelere genres zullen worden aangetroffen.

¹⁰ In de Nederlandse vertaling van *Catcher in the Rye* komt *en alles* heel vaak voor.

f. besloten om iets meer zout te gaan eten **of zoiets** hè?

Door een voorbeeld (exemplaar, in (8a) *melk*) te combineren met een GE (*en zo*) suggereert de spreker een (cognitieve) categorie, zodat de hoorder zich naar believen meer of andere leden van die categorie kan voorstellen. (8a) betekent dan ongeveer hetzelfde als “ik ga even boodschappen doen en ik vergeet in elk geval de melk niet”. Op vergelijkbare manier creëert ook de toevoeging van *of iets dergelijks* aan een *T-shirtje* in (8d) een categorie van “dingen die je onder andere kleding kunt dragen”.

Het is vast mogelijk GEs formeel-semanticisch te analyseren als operatoren die iets (ik houd het heel vaag, want dat “iets” kan een “mass noun” als in (8a), een predicaat als in (8b), een onbepaalde zelfstandig-naamwoordgroep als in (8d)) als input nemen en dat “ophogen” tot een categorie die de input als lid bevat. Zo zal de betekenis van GEs ook zeker te vangen zijn in een lambda-expressie, maar die exercitie laat ik graag over aan de jubilaris.¹¹

Merk op dat ik in mijn parafraze van (8a) een bestaande Nederlandse uitdrukking gebruikte, *boodschappen doen*. In het corpus van Overstreet blijken GEs echter veel vaker gebruikt te worden voor niet-gelexicaliseerde categorieën, dus voor categorieën waar de taal geen woord of uitdrukking voor heeft – wat zou de term zijn voor de overkoepelende categorie van *letteropmaak en zo en alles* in (8c)? De verklaring voor het gebruik van de GE ligt voor de hand: er is geen woord voor datgene wat de spreker wil uitdrukken, dus daarom moet het wel op deze manier.

Maar we zagen dat een spreker ook een GE kan gebruiken om een categorie te maken waar wel een woord voor is, zoals in het geval *boodschappen doen* in mijn parafraze van (8a). Daar kan die spreker verschillende redenen voor hebben. Ik noem er een paar, maar ik heb zeker niet de illusie, volledig te zijn. De eerste mogelijkheid is wel heel saai: de spreker kan niet op het woord komen. De tweede is al interessanter: de spreker denkt of wekt de indruk te denken dat de hoorder de categorie niet kent:

(9) We hebben vooral naaldbomen in de tuin. Dennebomen en zo.

Daarmee zijn we aanbeland bij interpersoonlijke betekenis van dit soort uitdrukkingen, met andere woorden, betekenissen die de waarheidsfunctionele semantiek overstijgen.

¹¹ Voorbeeld (8c) is een extra uitdaging want daar wordt een General Extender (*en alles*) toegepast op een categorie die zelf al is ontstaan door het toepassen van een General Extender (*en zo*) op een predicaat (*letteropmaak doen*) dan wel een kaal zelfstandig naamwoord (*letteropmaak*).

Een derde reden om een GE te gebruiken voor een gelexicaliseerde categorie is retorisch. Vergelijk, om u daarvan te overtuigen, de voorbeelden in (10):

- (10) a. De hele ochtend afgewassen en gestofzuigd en de was gedaan en al dat soort dingen
- b. De hele ochtend huishoudelijk werk gedaan

Spreker gebruikt (10a) en vermijdt daarmee de defaultvariant (10b) met de gelexicaliseerde uitdrukking *huishoudelijk werk doen*. De spreker gaat ervan uit dat hoorder weet dat hij ervoor kiest een gemarkeerde vorm te gebruiken. En de hoorder weet dat de spreker bewust een gemarkeerde vorm kiest, dus hij probeert daar een interpretatie aan te geven.¹² Een voor de hand liggende interpretatie is dat de spreker de omvang van de categorie zal willen benadrukken: (10a) klinkt daarmee stukken dramatischer dan (10b).¹³

De vierde mogelijkheid is het benadrukken van één specifiek, in de context relevant lid van de categorie:

- (11) ik ga even melk halen enzo

Gebruik van (11) is gepast als uiting (in plaats van *ik ga even boodschappen doen*) als eerder besproken is dat er geen melk meer in huis is.

Het lijkt erop dat GEs in het algemeen een beroep doen op gedeelde kennis, ervaring en waarden. Volgens Overstreet & Yule (1997) heeft het gebruik van *and everything (en alles)* de functie “je begrijpt wat ik bedoel”, “making a call upon familiarity with assumed common ground or background information arising from similar community membership”. Dat beroep op gedeelde kennis, ervaring en waarden hebben GEs gemeen met bekendere discourse-operatoren als *zeg maar* en *weet je*.

5. De binnenbouw en buitenbouw van Nederlandse General Extenders

In het voorgaande heb ik *of zo, en alles* enzovoort opgevat als Nederlandse GEs. We hebben gezien dat we daarmee heel aardig verschillende semantische en gebruikaspecten van dit soort uitdrukkingen konden beschrijven. Maar syntactisch zijn er

¹² Vergelijk het principe van Division of Pragmatic Labor van Horn: “The use of a longer, marked expression in lieu of a shorter expression involving less effort on the part of the speaker tends to signal that the speaker was not in a position to employ the simpler version felicitously.” (Horn 1991)

¹³ Men zou dit bovendien kunnen opvatten als een vorm van iconiciteit: een grote talige expressie correspondeert met een grote semantische categorie (in de een of andere zin van “groot”).

minstens twee problemen. Het eerste is een probleem met de buitenbouw: een aantal Nederlandse GEs kan ook op andere posities voorkomen dan helemaal aan het einde van de uiting. Een paar duidelijke voorbeelden zijn te vinden in (12):

- (12) a. filmkaartjes **en zo** die hebben we wel ook allemaal wel bewaard.
- b. en ik denk dat er ook wel iets van gasflessen **of zo** zijn of uh
- c. we hebben al theedoeken **en dergelijke** te kort.
- d. en schapen **en alles** gaat mee die treinen in
- e. uh zo'n cursus uh Griekenland vier **of zoiets** is 't.

Dat is overigens geen heel recente ontwikkeling: bij betekenis 38 van *zoo* geeft het WNT voorbeelden uit het begin van de twintigste eeuw:

- (13) a. Als ze in een café-chantant **of zoo** waren, en hij had pas wat besteld, dan wou zij al weer weg¹⁴
- b. Die oleografieën aan de wand moesten weg; daar moesten 'n paar studies hangen en 'n ets **en zoo**, en dan moest er hier, schuin in de hoek, tusschen de ramen in, 'n bureau staan¹⁵
- c. Thuis deden ze 'r absoluut niet aan — aan den bijbel **en zoo** — spraken ze 'r nooit over¹⁶

Als we hier te maken hebben met Nederlandse GEs, dan komen ze kennelijk niet alléén zinsfinaal voor. Maar datzelfde geldt feitelijk ook voor hun Engelse tegenhangers, getuige het gebruik van de hedge “typically” in (6) en een voorbeeld als (14).

- (14) Somebody just to hang out an’ do stuff with **an’ an’ everything** you know¹⁷

In de volgende paragraaf zal ik nog ingaan op andere syntactische mogelijkheden van Nederlandse GEs, mogelijkheden die het Engels wellicht niet heeft.

Cornelisse zegt trouwens in het hierboven aangehaalde citaat over *en alles* dat je het “werkelijk overal achter kunt plakken”. Dat lijkt me iets te sterk, want direct na een (transitief) voorzetsel gaat het bijvoorbeeld niet, waarschijnlijk om triviale (semantische) redenen: **waarom ga je in en alles bad*.

¹⁴ HARTOG, Sjofelen 79 [1900].

¹⁵ PAAP, Haman 171 [1898].

¹⁶ ROBBERS, Gel. Fam. 202 [1909].

¹⁷ Overstreet (1999: 40: (4)).

Een groter verschil met de Engelse GEs lijkt te vinden in de binnenbouw. Volgens de definitie in (6) bestaan GEs “typisch” uit een voegwoord en een zelfstandig-naamwoordgroep.¹⁸ Maar een paar van de meest frequente van de Nederlandse uitdrukkingen, zoals *en zo* en *of zo*, bevatten geen (duidelijke) zelfstandig-naamwoordgroep.¹⁹ Volgens Van Dale kan *zo* een bijwoord zijn (eerste betekenis “in overeenstemming met iets gegevens of met de werkelijkheid”), een tussenwerpsel (“om een verrassing, een verwondering uit te drukken”), een onderschikkend voegwoord (in eerste gebruik syn. *als, indien*) en een voegwoordelijk bijwoord (*zowel*). Alleen de eerste betekenis komt in de buurt, dus volgens Van Dale zouden we hier met het bijwoord te maken hebben.

Als we evenwel aannemen dat *en* en *of* hier de gewone voegwoorden zijn, die gelijke categorieën verbinden (Gazdar 1980, Sag et al. 1985) en in principe als semantiek de doorsnede respectievelijk de vereniging van de denotatieverzamelingen van de verbonden elementen hebben, dan kan *zo* toch niet zomaar een bijwoord zijn: *en zo* en *of zo* laten zich combineren met allerlei soorten woordgroepen:

- (15) a. is veel **veel zwaarder en zo** dan dat van boven (AP)
 b. maak je maar mondig heb maar **een mening en zo**. (NP)
 c. zodat ze **in een kledingwinkel of zo** uh aan het werk kunnen. (PP)
 d. en dat je dan in schriftjes allemaal **opschrijft en zo**. (VP)
 e. en ik heb uh zelf **een jaar of vijftien of zo** gekorfbald. (QP?)

Wat is in al deze voorbeelden de categorie van *zo*? Het WNT (*zoo*, bet. 38) noemt het in dit gebruik “zelfst. aanwijzend vnv., verwijzend naar een zelfstandigheid in het voorafgaande verband of naar een onbepaalde, afhankelijk van de omstandigheden nader te bepalen zelfstandigheid; bij onbep. gebr. vaak genoemd naast *zus*: het eene ... het andere.” Maar als we de aanname willen handhaven dat voegwoorden gelijke categorieën verbinden, dan is dat ook geen oplossing in het licht van de voorbeelden in (15), waarin *zo* doorgaans niet te vervangen is door een ander aanwijzend voornaamwoord.

¹⁸ Volgens Aijmer (2013: 130) bestaan ze uit een voegwoord en een “generic noun” of een onbepaald voornaamwoord.

¹⁹ *Et cetera* bevat vermoedelijk alleen voor gymnasiasten een voegwoord, en misschien is ook *enzovoort(s)* wel zo ver gelexicaliseerd dat het voegwoord niet meer herkend wordt. Het voorkomen van de combinaties *en enzovoorts* en *of enzovoort* kan opgevat worden als een aanwijzing voor een dergelijke ontwikkeling: *jullie kennen allemaal wel je dagelijkse ritueel van opstaan en uh kopje koffie en uh krantje lezen en enzovoorts. dat zijn vormen van dagelijkse rituelen; wat ze zelf ook zien is dat Twente gewoon vaak te ver is. niet voor een belangrijke offerte of enzovoort dan wil je wel een eindje rijden.*

Semantisch zijn *en zo* en *of zo* in elk geval operatoren die een verzameling van een of andere type nemen en een grotere verzameling van hetzelfde type teruggeven (cf. ook Partee (2007)). En in syntactische termen zou ik willen suggereren dat *zo* hier een pro-XP is. Dat vormt ondersteuning voor het voorstel van Sag et al. (1985) dat ondergespecificeerde categorieën, zoals XP voor *zo*, betrokken zijn bij nevenschikking van ongelijksoortige elementen, zoals de N en CP uit de titel van hun artikel.

6. Verdere ontwikkelingen: van *General Extender* naar modaal partikel

Kiezebrink (2010) rapporteert dat zijn kleuterdochter uit groep 2 en haar klasgenootjes *of zo* in het middenveld gebruiken. Hij geeft alleen vraagzinnen als voorbeeld:

- (16) a. Gaan we *of zo* rijst eten?
- b. Heb je dat *of zo* voor je verjaardag gekregen?
- c. Moeten we *of zo* de stoelen klaarzetten?

Ook Aalberse (2013) heeft het verschijnsel opgemerkt bij haar kinderen, en ook haar voorbeelden betreffen vraagzinnen:

- (17) a. Ben je *ofzo* dom mama?
- b. heb je *ofzo* geen speelgoed bij overblijf?

De combinatie *of zo* lijkt hier een woord geworden, en wel een modaal partikel, dat typisch ergens in het middenveld staat, tussen de twee werkwoordelijke polen. Naar de betekenis en functie van *ofzo* in deze voorbeelden kunnen we op grond van het kleine aantal voorbeelden, zonder context, alleen maar gissen – het lijkt te vervangen door *misschien* of *soms*. Mogelijk ook zien de kinderen *of zo* als een betekenisloos vraagpartikel, als een puur grammaticale markeerder van vraagzinnen.²⁰ Nader onderzoek kan daar wellicht helderheid over bieden. In de taal van volwassenen heb ik dit “modale” gedrag van *of zo* in elk geval niet aangetroffen. Op grond van het beperkte materiaal dat we hebben is het vooralsnog onduidelijk of dit een kwestie is van “nog niet”, met andere woorden dat *of zo* zich daadwerkelijk aan het ontwikkelen is tot een modaal partikel, dan wel dat kinderen op zeker moment doorkrijgen dat *of zo* in het middenveld toch op de een of andere manier niet goed is. In het Engels lijkt het verschijnsel niet voor te komen, maar dat is te verklaren uit het feit dat het Engels geen modale partikels in het middenveld heeft.

²⁰ De sprekertjes zijn duidelijk het stadium voorbij waar ze de V1-volgorde voor vraagzinnen nog niet onder de knie hebben en vragen markeren met een finaal *nou* (Van Kampen 1997, Van der Wouden 1998).

7. Tot besluit

Uitdrukkingen als *en alles* en *of zo* vormen een klasse discourse-partikels die tot nu toe niet veel aandacht gekregen heeft. In deze bijdrage heb ik ze benaderd vanuit de theorie over General Extenders van Overstreet, en heb ik laten zien dat ze in het Nederlands soms net een beetje anders zijn dan in het Engels. Het element *zo* dat veel voorkomt in Nederlandse General Extenders heb ik benoemd als een XP.

Bibliografie

- Aalberse, S. (2013). Ben je ofzo dom? *Neder-1* 12 september 2013. (nederl.blogspot.nl/2013/09/ben-je-ofzo-dom.html).
- Aijmer, K. (2013). *Understanding Pragmatic Markers, A Variational Pragmatic Approach*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Berlage, J. (1935). *Alfabetische lijsten van de partikels in oude talen, deel II: Latijnse partikels*. Groningen: Noordhoff.
- Cornelisse, P. (2009). *Taal is zeg maar echt mijn ding*. Amsterdam: Contact.
- Denniston, J.D. (1975). *The Greek particles*. 2nd ed. (1st ed. 1934). Oxford: Oxford University Press.
- Foolen, A. (1993). *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar*. Diss. Nijmegen.
- Gazdar, G. (1980). Cross-Categorial Semantics for Coordination. *Linguistics and Philosophy* 3, 307–309.
- Giannakidou, A. (1997). *The landscape of polarity items*. Diss. Groningen.
- Haan, S. de (1988). *Over de logica van het TGG-onderzoek: een kritiek op het taalkundig formalisme*. Diss. Universiteit van Amsterdam.
- Hoeksema, J., en F. Zwarts (1991). Some remarks on focus adverbs. *Journal of Semantics* 8, 51–70.
- Horn, L.R. (1991). *Duplex negatio affirmat...* The economy of double negation, in L. Dobrin et al. (eds.), *The parasession on negation. CLS27, Part two*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 78–106.
- Horn, L.R. (2001). *A Natural History of Negation*. Reissue edition (1st ed. 1989), CSLI.
- Horst, J. van der (2008). *Het einde van de standaardtaal. Een wisseling van Europese taalcultuur*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Kampen, J. van (1997). *First Steps in Wh-movement*. Diss. Utrecht.
- Kas, M. (1993). *Essays on Boolean Functions and Negative Polarity*. Diss. Groningen.

- Kiezenbrink, R. (2010). Of zo (of zo). *Zwijzen Ouders* 8 maart 2010 (www.zwijzenouders.nl/Artikel/Of-zo-of-zo.htm).
- Kirsner, R., en J. Deen (1990). Het mes snijdt aan twee kanten. On the semantics and pragmatics of the Dutch final particle *hoor*, in: M. Bruijn Lacy (ed.), *The Low Countries: Multidisciplinary studies*, Lanham: University Press of America, 1–12.
- Koenen, L. (1990). *Het vermogen te verlangen; gesprekken over taal en het menselijk brein*, Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Krivonosov, A. (1963). *Die modalen Partikeln in der deutschen Gegenwartssprache*. Diss. Berlijn (Göppingen, Kümmerle, 1977).
- Ladusaw, W.A. (1979). *Polarity Sensitivity as Inherent Scope Relations*. Diss. University of Texas at Austin (Indiana University Linguistics Club 1980).
- Montague, R. (1973). The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English, in: K.J.J. Hintikka, J.M.E. Moravcsik, and P. Suppes (eds.), *Approaches to Natural Language*. Dordrecht: Reidel, 221–242.
- Overstreet, M. (1999). *Whales, candlelight, and stuff like that: General extenders in English discourse*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Overstreet, M. (2014). The role of pragmatic function in the grammaticalization of English general extenders. *Pragmatics* 24, 105-129.
- Overstreet, M. en G. Yule (1997). On being inexplicit and stuff in contemporary American English. *Journal of English Linguistics* 25, 252–260.
- Partee, B. (2007). Compositionality and coercion in semantics: The dynamics of adjective meaning, in: Bouma, G., en I. Krämer (eds.), *Cognitive Foundations of Interpretation*. Amsterdam: KNAW, 145–161.
- Paardekooper, P.C. (1979). Ook maar íemand. *De Nieuwe Taalgids* 71, 429–448.
- Sag, I., G. Gazdar, T. Wasow, en S. Weisler (1985). Coordination and How to Distinguish Categories. *Natural Language and Linguistic Theory* 3, 117–171.
- Stroop, J. (2006). Wauwelwoorden en wat erop lijkt. *Vaktaal* 19, 4, 5–6. (www.janstroop.nl/oudesite/columns/Wauwelwoordenenwateroplijkt.shtml)
- Valstar, D. (2010). *De zeg maar-constructie. Pleidooi voor een gediscrimineerd partikel*. MA-scriptie Nederlandse Taal en Cultuur Leiden.
- Vries, M. de, en L.A. te Winkel [etc.] (1862–1998). *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage [etc.], Nijhoff [etc.].
- Wal, S. van der (1996). *Negative Polarity Items & Negation: Tandem Acquisition*. Diss. Groningen.
- Wegener, H. (1989). Eine Modalpartikel besonderer Art: Der dativus ethicus, in: H. Weydt (ed.): *Sprechen mit Partikeln*. Berlijn: Walter de Gruyter, 56–73.
- Wouden, T. van der (1994). *Negative contexts*. Diss. Groningen.

- Wouden, T. van der (1998). Waar Machteld nou? *TABU* 28, 159–161.
- Zwarts, F. (1981). Negatief polaire uitdrukkingen 1. *Glot* 4, 35–132.
- Zwarts, F., T. van der Wouden, en V. Sánchez Valencia (2002). The aspectual significance of event particles, in: T. van der Wouden, A. Foolen, en P. Van de Craen (eds.), *Particles. Belgian Journal of Linguistics* 16. Amsterdam: John Benjamins, 175-208.